

A természetes pigmentek nyersanyagai, előfordulásuk és felhasználásuk az irodalmi és néprajzi adatok tükrében

Domokos Levente

Erdélyben a tárgyi kultúra egyik jelentős képviselője és hordozója a festett bútor, amely a kül- és belföldi festőasztalosoknak köszönhetően vált közkedvelté, és terjedt el a nép körében. Az új népművészeti ág nemcsak divatot teremtett, hanem képes volt megőrizni és továbbfejleszteni a bútorfestést, amely talán a legcsodálatosabb kifejezőerővel bíró népi mesterség lett. A Kelet és Nyugat hatásainak ütközőzónájában, a viszonylag elszigetelt, konzervatív Erdélyben a folyamatot felgyorsította a fafeldolgozás fejlődése, az új famegmunkálási eljárások elterjedése, valamint a drága, külföldről behozott pigmentek hazaiával való kiváltásának lehetősége.

A bútorasztalos-központokban tömörülő céhek által megszabott minőségi és árbeli követelmények, az importált pigmentek és más nyersanyagok ára nem akadályozta a festett bútor divatjának térhódítását. A bútorok festéséhez jó példát szolgáltattak a kül- és belföldi festőasztalosok által díszített fejedelmi udvar, a nemesi kúriák, valamint egyházi épületek és templomok. A következmények nem maradtak el: a kereskedelem élénkülése, a rendelkezésre álló faanyag, a természetes pigmentlelőhelyek megtalálása és kiaknázása, a lakáskultúra változása (elsősorban a lakóhelyiségek füstmentesítése), valamint az egyre növekvő igények a festett bútor új reneszánszához vezettek. A megnövekedett igények kielégítése kihívást jelentett mind a bútorasztalos-központok céhes tagjai, mind a vidéki asztalosok számára. A céhek megszabott árú és minőségű termékeivel a helyi nyersanyagforrásokra támaszkodó vidéki asztalosok olcsóbb bútorai versenyeztek. Függetlenül attól, hogy az asztalos céhen belül, vagy falusi mesterként működött, lehetőségeit behatárolták korának technikai korlátai, valamint az elérhető nyersanyagok. A nyersanyagok, így a pigmentek esetében is két választása volt a festőasztalosnak: megvásárolhatta a pigmenteket, vagy használta a természetben, helyben fellelhető nyersanyagokat. A választás szabadsága elsősorban a helyi nyersanyagokra támaszkodó mesterek lehetőségeit támogatta, ösztönözve az újabb és újabb – kereskedelemről beszerezhet – pigmentek kiváltására, helyettesítésére.

A következőkben vázlatosan áttekintjük a festészeti technikákra, valamint az erdélyi nyersanyagokra vonatkozó irodalmat, a különböző tudományágak szerint csoportosítva.

Festőkönyvek, mintakönyvek

Az inasoknak, tanoncoknak a mesterektől ellesett/tanult technikai fogásokon kívül néhol lehetőségük volt tanulmányozni a különböző festőkönyveket, receptes füzeteket, vagy modellkönyveket is. E festőkönyvek nemcsak a festészeti technikákkal foglalkoztak: találtak bennük útmutatókat a szerszámok elkészítésére, alkalmazására, valamint a pigmentek, festékanyagok feldolgozására vonatkozóan is. A mesterek nemcsak tanulmányozták ezen forrásokat, hanem a saját (és környezetük) lehetőségeihez igazítva gazdagították, javították, kiegészítették ezeket saját és mások tapasztalataival. A 16. században élt Valentin Boltz festészetről szóló könyvének előszavában¹ kiemeli (1. kép), hogy a mestereknek kötelességük tudásuk napról napra való gazdagítása, napról napra való jobbitása, a festőkönyvek kiegészítése saját kutatásaik eredményeivel².

Fafeldolgozásra, festéstechnikákra, pigmentekre, színezékekre, kötőanyagokra vonatkozó útmutatásokat, leírásokat már az antik szerzőknél is találunk, ám azok jellemzően más tudományágak leírásaiban, azokba belefoglalva, illetve azok részeként jelennek meg, mint pl. az építészetében (pl. Vitruvius: Tíz könyv az építészetéről. i.e. I. század), vagy a természettudományos írásokban (pl. id. Plinius: Naturalis Historia. I. század).

Az első fennmaradt írások, amelyek szinte teljes terjedelmükben a különböző művészetekkel, festéstechnikákkal foglalkoznak, a 787–816 közé datált Luccai kézirat³, a 821–822-ből való, a Reichenau-i (Németország) Benedek-rendi kolostorban őrzött Mappae Clavicula⁴, valamint a 9. századi, Heraclius kézirat⁵. A középkori Bizánc szigorú ikonográfiája, valamint a hozzá kapcsolódó technikai leírások többek között a 18. századi, furnai Dionüszosz Athos-hegyi festőkönyvében⁶ maradtak fenn.

¹ Illuminirbuch. Bálé, 1549. Réed. Benziger, Munich, 1913.

² „dis werck mit jhrem zusatzz taglich zu bessern.”

³ Compositiones ad tingenda musiva, pelles et alia, ad deaurandum ferum, ad mineralia, ad chrysographiam, ad glutina quaedam conficienda, aliaque artium documenta, ante annos nongentos scripta http://it.wikipedia.org/wiki/Manoscritto_di_Lucca.

⁴ Dye recipes from the Mappae Clavicula. In: The American Philosophical Society, Volume 64. Part 4.

⁵ De coloribus et artibus Romanorum. – A rómaiak művészete és színei

⁶ Dionüszosz da Furná: Hermeneia tész zographikész technész. Az ikonfestészet kézikönyve. Athanasia 9. Fordította Ivancsó István.

I. kép.
Valentin Boltz:
Illuminierbuch,
Bálé, 1549.

A középkor talán legelterjedtebb, legismertebb, és legnagyobb hatású művészeti „szakkönyve” Theophilus Presbyter „Schedula diversarum artium” című, a 12. századra datált, átfogó műve⁷, melyben elsősorban az egyházi művészetekhez kapcsolódó technikák vannak leírva, de utalásokat találunk világi/laikus művekre is. A Theophilus által közölt leírások, receptek nagyrészt olyan mesterek számára íródtak, akik már ismerik a különböző mestersegek/művészetek apró fogásait, fortélyait, illetve a különböző munkafázisok időrendjét. Így előfordul, hogy egy-egy alapvető munkafolyamatra/munkafázisra, mint magától értetődő, köztudott dologra csak utalást tesz.

A világi műhelyek megjelenésével az egyházi központokban szerzett gyakorlati tudás részleges kiváltása, pótlása érdekében szükségessé vált nemcsak a „szájbarágósabb”, sokkal pontosabb, részletesebb technikai leírás, hanem annak különböző nyelveken való elérhetősége is. Az egyik első, nem latin nyelven megjelent, művészetekről és kézművestechnikákról való írás Cennino Cennini a 14. század végén megjelent, „Tratatto della pittura”⁸ című munkája, amelyet az ezt követő századokban több más, jelentős mű is követett. Cennini leírása alapján részben feltárul előttünk a hosszú inasévek kézművességen alapuló művészeti oktatása: „A művészet alapja és minden kézimunkának kezdete a rajzolás és a festés. Ehhez a két dologhoz megkívántatik a festékek dörzsölése vagy jobban mondva őrlése, az enyvezés, a vászon felfeszítése, a gipszalap készítése, ez utóbbi simítása és csiszolása, a gipszreliefek készítése, a bolus alkalmazása, az aranyozás és ennek fényesítése, a temperakeverés, az alapozások, a szénnel való porozás, a bevésés, a pontozás a kis kerékkel, a vonalozás, a festés, a tábla ki-díszítése és a firniszelése, ha t. i. táblafestményt készítünk. A falon való munkálkodás pedig megkívánja, hogy ismerjük (a fal-)

mosás módját, a vakolatfelrakást, a befoglalást, a simítást, a rajzolást, az al fresco való festést és az al secco való befejezést, a keverést, díszítést stb. És ez a rendje a fentnevezett folyamatnak, melyeket lépésről-lépésre tanítani akarok azzal a kevéssel, amit tanultam.”⁹

A Cenninit követő szerzők közül a legfontosabbakként megemlíthetjük Leone Battista Alberti (De Pictura. Bálé, 1540), Leonardo da Vinci (Tratatto della Pittura), Georgius Agricola (De Re Metallica, Bálé, 1546), Boltz Valentin (Illuminierbuch. Bálé, 1549), Giorgio Vasari (Le Vite de più eccelenti architetti, pittori et scultori italiani Florence, 1550), stb. műveit, de a fenti felsorolás korántsem teljes¹⁰. A festőkönyvek tanulmányozása során kitűnik, hogy a kor szellem változásával mint tevődik át a hangsúly a különböző művészetek között, illetve egy-egy műfajon belül is mik a változások: az ókorban a festészeti és kézműipari technikák más mestersegek, tudományágak szakirodalmában jelennek meg (mintha mesterembereknek írták volna, ld. Vitruvius, id. Plinius). A román korban az egyházi műhelyek tudására alapozva, mintegy azok tudásának továbbfejlesztésére, gazdagítására helyezik a hangsúlyt, sokszor csak megemlítve egy-egy munkafolyamat – alapvető, de akkor természetesnek vett – részletét. A gótika korában az egyházi műhelyek mellett megjelenő világi műhelyek részletesebb recepteket, leírásokat közölnek – és már nem kizárólagosan latinul. A reneszánsz szövegekben megjelenik a különböző, szakmához kapcsolódó kísérletek leírása is. A barokk idején pedig külön könyveket szentelnek a különböző lakkoknak, gyantáknak, lazúroknak. Az első, csak festéssel foglalkozó könyv 1538-ban jelent meg Strasbourg-ban. Ebben a leírásokat különböző ábrázolások is

⁷ Theophilus Presbyter: A különféle művességekről. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986.

⁸ Cennino Cennini: Tratatul de pictură. Editura Meridiane, București, 1977.

⁹ Bogdánffy-Pauly Erik: Festő-technológia. In: Művészet, IX. Évfolyam, 1910. pp. 242–249.

¹⁰ A festészeti technikákra és anyagokra vonatkozó gazdag szakirodalmat találunk a levéltárakon, könyvtárakon kívül a következő internetes oldalakon is: <http://lisiere.free.fr/source/histoire.html>, <http://www.elizabethancostume.net/dyes/index.html> (18.05.2010).

illusztrálják, mint pl. dekorációk, fantasztikus teremtmények, mitológiai állatok, díszítőelemek, valamint részletrajzok az emberi testről¹¹.

Az Erdélyre, illetve az erdélyi festőekre, festőasztalosokra, vonatkozó bel- és külföldi, fontosabb szakirodalom, említések

Az erdélyi festőasztalosokkal, nyersanyagokkal kapcsolatos érdekesebb említések aránylag korán megjelennek a bel- és külföldi leírásokban. Ezek között szerepel festőkönyv, geológiai, földrajzi munka, útleírás, szótár, nyelvtan, valamint szépirodalmi és orvosi, gyógyszerészeti mű is. Az említések vonatkozhatnak egy-egy pigmentre, festékanyagra, készítéstechnikai eljárásra, nyersanyagra, de szórványosan megjelenhetnek festőkönyvekben is.

Értékes forrásközléseket találunk a Szabó T. Attila szerkesztette Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán, de ezek értelmezését, értékelését nehezítik egyrészt a különböző kifejezések, korabeli szavak értelmezései, valamint az, hogy legtöbbször nincs lehetőségünk az eredeti dokumentumok vizsgálatára. Érdemes összevetni pl. az EMSzT Bethlen Gábor korára vonatkozó pigment-adatait a Báró Radvánszky által közölt Bethlen Gábor udvartartásának számadáskönyveivel, ami nagyban árnyalja a korképet. Erdélyben a 18. századból maradt fenn a kolozsvári Festőasztalos-céh minta és modellkönyve (2. kép)¹². Az ebben a korban használt román/ortodox/bizánci mintakönyvekről bővebb leírást közöl Mihail Mihalcu az 1984-ben megjelent munkájában¹³. A Mihalcu által közölt, bizánci festőiskola körébe tartozó művészek (vagy pl. Radu Zugravul mintakönyvében¹⁴, (3. kép) technikai és ikonográfiai leírásai mellett találunk adatot ausztriai (valószínűleg erdélyi, vagy felvidéki) eredetű festőkre is, illetve megjelennek magyarországi vonatkozású festékmegnevezések (pl. „máramarosi fehér”), valamint nyugati hatást mutató elnevezések, technikai eljárások.

Dr. Kós Károly „A vargyasi festett bútor” című könyve hatására a lengyel Bozena Kural közölt 1974-ben rajzos összehasonlító táblázatot a vargyasi, illetve a dél-lengyelországi festőasztalosok levél és virágváltozatairól¹⁵.

Ugyancsak érdekes, erdélyi, illetve magyarországi adatokkal találkozhatunk Georgius Agricola „Bermannus sive de re metallica dialogus”¹⁶ (1530) című írásában is.

¹¹ Ernszt András: Rétegződések. Múlt és jelen a festészetoktatásban. DLA értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar, Doktori Iskola, 2009.

¹² B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970.

¹³ Mihalcu, Mihail: Valori medievale românești. Editura Sport-Turism, București, 1984.

¹⁴ Cîrciumaru, Marin: O peșteră cu pictură rupestră paleolitică descoperită pe Valea Someșului. In: Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică, Tomul 28. 1981. Editura Academiei RSR, p. 125.

¹⁵ Kónya Ádám: Sütő Béla virágai. In: Népi mesterek. Sepsiszentgyörgy, 1977.

¹⁶ Bermannus avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról. In: A bányászat, kohászat és a földtan klasszikusai, VIII (Szerk.: Zsám-boki László), Miskolc, Rudabánya, 1994.

2. kép. Lap a kolozsvári Festőasztalos-céh minta és modellkönyvéből. B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Editura Kriterion, Bucuresti, 1970.

Agricola ezen művében taglalja a már abban az időben értelmezési nehézségeket okozó különböző nyersanyag-elnevezéseket, de az erdélyi okkert is említi:

„BERMANNUS: Menjünk oda a hányóhoz. Ez itt az okker, vagy ha úgy jobban tetszik, latin szóval a sil.

NEAVIUS: A színe tiszta sárga; úgy látszik, ezért is nevezték el a görögök óchrának.

BREMANNUS: Ezt a festők tudnák használni. Manapság azonban inkább az ólomból készített mesterseges okker van használatban nálunk: ha mégis ásványi okkert használnak, akkor inkább az erdélyit, vagyis a magyarországit részesítik előnyben; azt hiszik ugyanis, hogy ez jobb a többinél és nem is árulják nagyon drágán; így lehet az, hogy ez itt elhanyagolva hever és szinte senki sem gyűjti össze.”¹⁷

Agricola 1556-ban megjelent, a bányászatról írt fő művében, a „De Re Metallica Libri XII”-ben¹⁸ is találunk ásványi festőkre, illetve Magyarországra vonatkozó, első-sorban közvetett adatokat.

¹⁷ <http://www.kfki.hu/chemonet/hun/olvaso/histchem/alkem/bermann.html> (2011. január. 4.).

¹⁸ Agricola, Georgius: De Re Metallica Libri XII Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986.

3. kép. Voinescu, Teodora: Modele tradiționale și observații din realitate în pictura Muntenească a veacului al XVIII-lea: Caietul de modele al lui Radu Zugravul. (Hagyományos modellek és korrajzok a 18. század munténiái festészetében: Radu Zugravul modell-könyve.) In: Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică. Tomul 14. 1/1967. p. 57.

A spanyol Francisco Pacheco del Río 1649-ben megjelent, a „Festés művészetéről”¹⁹ szóló könyvében arról panaszkodik, hogy amióta a törökök elfoglalták Magyarországot, a Kárpátokban bányászott azurit nem jut el Spanyolországba.

Boltz Valentin („Illuminierbuch”, 1549), valamint Joan Baptist Pictorius („Den Geheimen Illuminer-Kunst”) művei azért fontosak számunkra, mert az általuk közölt receptek ismertek voltak Erdélyben, és valószínűleg használták is azokat.

Joan Baptist Pictorius könyvét 1802-ben Kendi Samuel etédi lelképásztor fordította magyarra az alábbi címmel: „Sok ritka, és nevezetes Titkokkal telyes FESTÉS-MESTERSÉG, melly tanit mindenféle Festéket mesterségesen készíteni, és vélek hasznosan élni, nem különben mindennemű Aranyozásokat, Ezüstezéseket, Zamántozásokat, gyantározásokat, s több e feleket véghez vinni, egyéb különös, és ezen mesterséghez tartozó, de még világ eleibe nem terjedett meg-jegyzést érdemlő dolgokkal, mellyet minden Festőknek, Rajzolóknak, Illuminá-

¹⁹ Pacheco del Río, Francisco: „Arte de la pintura, su antigüedad, y grandezas”, 1649.

toroknak, Képiróknak, festékekkel bánóknak, és e féle mesterségben gyönyörködőknek hasznokra nagy munkával és szorgalmatossággal egy híres Illuminátornak keze-írásából nyomtatásban német nyelven ki-adott Norimbergában 1713-ban Pictorius Baptista János, most pedig magyar nyelvre fordított és Kézírásba tett K.S. Etéden 1802.”

Időrendben a következő ismert festőkönyv a Csíki Székely Múzeumban őrzött, Ferencz Antal által 1828-ban Csíkszenttamáson írt „Rövid oktatás Az asztalossághoz tartozó, és a képfestéshez kívánatató némelly festékeknek készítéséről és tulajdonságairól. Az architekturából.”²⁰

Az 1830-as években íródott Csíkszentdomokoson Bálint Péter töredékesen fennmaradt receptesfüzete²¹. A fennmaradt töredékben aranyozással kapcsolatos, illetve az „aranyozás alá való fundamentom” készítéséről ír.

1834-ből való egy székelykeresztúri festőkönyv, amely elsősorban különböző szövetek és szálak növényi eredetű színezékekkel való festésével kapcsolatos recepteket közöl²².

További, mesterekkel, bútorfestéssel, illetve festékekkel kapcsolatos adatokat találunk Gazda József: „Mindennek mestere. A falusi tudás könyve” című művében²³.

Festékek és pigmentlelőhelyek Erdélyben

A növények és az ásványok színes világából csak néhány alkalmas színezésre, festésre. A növényi színezékekkel jelen írásunkban nem kívánunk foglalkozni. Az ásványi pigmenteket több szempont alapján is csoportosíthatjuk, mint pl. minőségük, áruk, valamint eredetük szerint.

Paul Henri Stahl megállapítása érvényes mind az asztalos, mind a festő, mind az ásványi és növényi eredetű festéstechnikákra: „A névtelen népi mesterek kivétel nélkül mindannyian hozzájárultak kulturális örökségük bővítéséhez, felhalmozott tapasztalataikkal kiszűrve, és a helyi lehetőségekhez igazítva mindazt, ami jobb volt, megőrizvén a különböző történelmi korokra eredeztethető tudást.”²⁴

Az ásványi pigmentek erdélyi használata már a korai kőkorszak (paleolitikum) idejéből bizonyított²⁵. A Szilágy megyei, Szamos-völgyi barlangban az analízisek szerint különböző vasoxid-alapú ásványokkal és agyagfésülés-ekkel festettek.

Erdély ásványi pigmentekben való gazdagsága ismert volt Európában, amiről említés történik Georgius Agricola, valamint Francisco Pacheco del Río művében, de a későbbi utazók is több pigmentként használható nyersanyagot említenek. E szórványos adatokon kívül más

²⁰ A gyintáros festékek készítése egy 1826-beli kéziratos könyv alapján. Közli Kovács Dénes múzeumigazgató. In: A Csíki Múzeum Közleményei, 1956. 56–58.

²¹ Közöletlen kézirat, magántulajdon.

²² Csókos Varga Györgyi: Festékeskönyv. Glia, 2008.

²³ Gazda József: Mindennek mestere. A falusi tudás könyve. Editura Püski, Budapest, 1993.

²⁴ Stahl, Paul Henri: Arta populara romaneasca si arta oraseneasca. In: Studii si Cercetari de Istoria Artei. Seria Arta Plastica. Tomul 14. 1967/1. Editura Academiei RSR, p. 14.

²⁵ CIRCUMARU, Marian: id.m. p. 125.

erdélyi források is rendelkezésünkre állnak. Az inventáriumok, perek, vagy a céhkönyvek sok említést tartalmaznak a pigmentekről, festékekről²⁶.

A pigmentek között előkelő helyet foglal el a cinóber, amely amellest, hogy festék-alapanyag, higanyércként is jelentős értéket képviselt. Akárcsak az ókori Rómában, a cinóber bányászata, dúsítása az Erdélyi Fejedelemségben is állami/fejedelmi monopólium volt. Pl. 1568-ban a fejedelemség megerősíti a Toroczkai család arany, ezüst és rézérc-kitermelési jogait a család Torockó környéki birtokain, azzal a kikötéssel, hogy a cinóberbányászat továbbra is az uralkodó kiváltságában marad²⁷. 1571-ben említik a csíki higany és cinóberbányákat, mint Báthori István fejedelem által a Magas Portához küldött kedves, és jól fogadott ajándék forrásait²⁸. De a higany és a cinóber nemcsak mint ajándék került a Török Birodalomba, vagy Nyugat-Európába (elsősorban Bécsbe és Velencébe), hanem mint árucikk is: 1622-ben, Bethlen Gábor saját kincstárából 106 q higanyt és 50 q viaszt küld ki²⁹. Ugyanitt említik³⁰ az 1626-ban, Bécsben vásárolt jelentős mennyiségű (és értékű), festéshez szükséges alapanyagokat, pl. az arabsgumit, dragantot, cinóbert, terpentint, auripigmentet, krispant, stb., amiből kitűnik, hogy az Erdélyi Fejedelemség nemcsak olyan alapanyagokat vásárolt művészeti célokra, amelyek nem voltak fellelhetőek idehaza, hanem olyat is, ami idehaza is előfordult. Felmerül a kérdés, hogy miért vásároltak itthon is fellelhető alapanyagokat: ott vásárolták, ahol olcsóbb volt, vagy nyersanyagot vittek ki, és finomítás után hazahozták, vagy talán egyszerűen becserélték jobb minőségű anyagokra? Ennek mikéntjére nem találtunk választ: az okok között az ár és a minőségbeli különbségektől a festők támasztotta igényekig sok minden szerepelhet. „A legtöbb pigment értékes kereskedelmi cikk volt, nemritkán termőhelyüktől több ezer kilométerre kerültek felhasználásra. De az alkotóművészek és a műalkotások is gyakran vándoroltak országhatárokon át – így szigorú földrajzi behatárolást nem lehet alkalmazni.”³¹

A következő évszázadokban egyre szaporodnak a pigmentekre, vagy pigment-alapanyagokra vonatkozó adatok. E folyamatot fokozta a Mária Terézia által elrendelt bányászati felmérés, valamint az osztrák uralom alá kerülő Erdélyben nyitott új bányák megjelenése is.

A pigmentekre vonatkozó irodalomban jelentős helyet foglalnak el a kül- és belföldi földi utazók útleírásai. A következőkben néhány példával ismertetjük a legérdekesebbeket.

1669–1670-ben járt Magyarországon Edward Brown, akinek útleírása 1673-ban jelent meg Londonban „Account of several travels in Hungaria, Servia...” címmel. Az angolt hamarosan követte a könyv francia és német kiadása is. Brown egy helyen így ír a festékek használt ásványokról: „Található itt egy cinóbernek nevezett ásvány, a kőzetekhez tapadva, amely őrlés és olajjal való keverés után festékként használatos... Ebben a bányában több ásványt is találtam, többek között zöld, kék, fehér és áttetsző vitriolt, de a fentiekén kívül bányásznak itt még berg-grün-t is, amelyet általában a festők használnak...”.

1714-ben jelenik meg Nagyszombatban Csiba István könyve, a „Dissertatio historico physica de montibus Hungariae”, amelynek nyolc fejezetéből a harmadik a réz-ásványoknak, az ötödik a higanyérceknek, a hatodik az ólomérceknek, a hetedik pedig az érdekesebb érceknek, mint pl. a cinóber, auripigment és minium van szentelve. A nyolcadik fejezetben vannak felsorolva az alabástrom-lelőhelyek.

Fridvaldszky János 1767-ben, Kolozsváron adja ki a „Minerologia magni principatus Transilvaniae seu metalia, semi-metalia, sulphura, salia, lapides et aque conscripta” című művét, amelyben a bányák ismertetése mellett több festékek használt ásványt is leír.

Born Ignác 1770-es erdélyi utazásairól 1774-ben jelenik meg írása a „Briefe über die Mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temesvárer Banat, Siebenbürgen, Ober und Niederhungarn” címmel. A különböző ásványi pigmentek között elismeréssel ír az Oravicabányán és Szászabányán található szép azuritkristályokról és a zöld különböző árnyalataiban pompázó malachitdarabokról. Említi a régi Zalatnai higanybányákat, valamint azt, hogy a régi Ompoly-menti bányákban újra mossák a cinóbert. Leírja a Torda környéki alabástromot, valamint a felsőbányai realgárt és auripigmentet. A felvidéki, Besztercebánya környéki rézbányák közül Urvölgyet látogatta meg. Itt, írja, az érc igen gazdag, 100 fontonként 40–60 font tiszta rezet ad. E bányában sok zöld, kék, fehér és átlátszó vörös gálicot találnak, ezenkívül ásnak még hegyizöldet, melyet a festők szoktak használni, kék- és zöldsínű köveket, melyekben türkis lép fel, miért is türkiszanyának nevezik (krizokolla)³². Statisztikát állít össze a leggyakoribb ásványokról (azuritról, malachitról, és a rézszulfátról, amely olyan jól konzerválja a bányafát, hogy sosem kell kicserélni). A berg-grünnél megemlíti, hogy mázsájáért 100 forintot adnak Bécsben.

Fichtel János szebeni kincstári tanácsos is több művében említi Erdély ásványokban való gazdagságát, és csodálkozik, hogy az erdélyiek nem ismerik kincseiket. A „Beitrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen”³³, a „Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen”³⁴, valamint a „Mineralogische Aufsätze”³⁵ műveiben a Hargi-

²⁶ Lásd pl.: Szabó T. Attila (szerk): Erdélyi Magyar Szótörténeti tár idevonatkozó adatait.

²⁷ Zsakó Gyula: Egy XVIII századi torockói napló. In: Erdélyi Tudományos Füzetek, 177. szám. EME, 1944. p. 5.

²⁸ Boér Hunor: Kiegészítések a Székelyföld leírásához. Sepsiszentgyörgy, 2004.

²⁹ Báró Radvánszky Béla: Udvartartás és számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. p. 59.

³⁰ Báró Radvánszky Béla id.m. p. 126.

³¹ Sajó István: Ásványi eredetű festékek Magyarország területén. In: A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, 74. kötet, 2008. pp. 39–47.

³² Koch Sándor: A magyar ásványtan története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.

³³ Nürnberg, 1780. vol. I-II.

³⁴ Wien, 1791.

³⁵ Wien, 1794.

Mineralogische Synonymik,

oder

alphabetische Uebersicht und Erklärung der
deutschen, französischen, englischen, italiä-
nischen und ungarischen oryktognostisch-
orologischen Nomenklatur.

Von

Johann Heinrich Kopp,

der Arzneikunst und Wundarzneikunst Doktor, praktischem Arzte
und Professor der Chemie, Physik und Naturgeschichte zu Hanau,
amtdigen Sekretär der wetttravischen Gesellschaft für die gesammte
Naturkunde, auswärtigem Mitgliede der Gesellschaft naturforschender
Freunde zu Berlin, Ehrenmitgliede der Gesellschaft korrespondirender
Arzte und Wundärzte zu Zürich, der botanischen Gesellschaft
zu Regensburg und des Museums zu Frankfurt am Main, der
Société médicale d'émulation zu Paris, der physisch-medizi-
nischen Gesellschaft zu Erlangen und der mineralogischen
Société zu Jena Korrespondenten.

*

Frankfurt am Main, 1810.

Bei Johann Christian Hermann.

4. kép. J. H. Kopp: Mineralogische Synonymik.....,
Frankfurt am Main, 1810.

ta kénes ásványain kívül említés történik a csodálatos nagy-
ági realgárról és auripigmentről, a zalatnai rézszulfátról,
a különböző festékföldekről, amelyek közül kiemelkedő
minőségűek a sárga, vörös és fekete bólszok, okkerek.

Werner Ábrahám Göttingenben megjelent Minera-
lógiaja nagy hatással volt az erdélyi szakirodalomra is.
Könyvét Benkő Ferentz fordította le magyar nyelvre,
és adta ki 1784-ben, Kolozsváron. Benkő munkája nem
csak egyszerű fordítás volt: kijavította, megjegyzéseket,
és példákat fűzött Werner Mineralógiájához. E könyv
folytatásának lehet tekinteni Benkő 1786-ban, Kolozsvá-
ron kiadott művét, a „Magyar mineralógia azaz a Kövek
s Értzek Tudománya”-t, amely nemcsak a különböző er-
délyi ásványokat és kőzeteket írja le, hanem ismerteti
ezek felhasználási módját is.

1798-ban jelenik meg a norvég utazó, Jens Esmark
„Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch
Ungarn, Siebenbürgen und das Banat” című műve Frei-
bergben. Jens Esmark utazásai során több bányát is fel-
keresett, többek között az Ompoly menti Dumbravát is.
Mint írja, „soha nem járt kényelmetlenebb bányában.
A szűk tárók rókalyukakban végződnek, ahol az ember
csak hasoncsúszva haladhat. A homokkővet átszelő kalci-
terekben előforduló cinnabarit sötétvörös, tömött.”³⁶

A különböző útleírások mellett a 19. században mind
gyakrabban megjelenő (vagy személyes használatra író-
dott) orvosi és gyógyszerészeti művek mellett az értelmező
és idegen-nyelvű szótárak jelentik a további fogódzót,

³⁶ Koch Sándor: id. m.

LEXICON MINERALOGICUM ENNEAGLOTTUM

AUCTORE

MICHAËLE KOVÁTS,

MEDICINAE DOCTORE, INCLYTAE FACULTATIS MEDICAE
REGIAE SCIENTIARUM UNIVERSITATIS HUNGARICAE
PESTHIENSIS COMMEMBRÓ, PRACTIGO MEDICO
PESTHIENSE.

PESTHINI, 1822.

TYPIS NOBILIS JOANNIS THOMAE TRATTNERI
DE PETRÓZA.

5. kép. Kováts M.: Lexicon Mineralologicum Enneaglottum,
Pest, 1822.

DICTIONARIU RUMANESC, LATEINESC, SI UNGURESC,

DEIN ORENDUIALA EXCELLENTII SALE

PREOSFINTITULUI

IOAN BOBB

VLADEICUL FAGARASULUI ASEDIAT

SI CU VENITU CASSI CLERULUI TYPARIT

IN DOAO TOMURL

TOM. II,

M - Z

IN CLUS

cu typarial Typografii Collegiului Reformatilor
prin STEPHAN TURAK 1823.

303. s. 06.

6. kép. I. Bobb: Dictionariu Rumanesc, Lateinesc,
si Unguresc..., Kolozsvár, 1823.

7. kép. Festőborvíz, Harghitaliget.

segítség a régi szövegek értelmezéséhez. A magyar bányák és bányászat jelentőségét jelzi a magyar nyelv értelmező és más szótárakba való felvétele, jelenléte is.

Ezek közül említjük Johann Heinrich Kopp öt-nyelvű (német, francia, angol, olasz, magyar) szótárát: „Mineralogische Synonymic...”³⁷, Kováts Mihály tíz nyelvű értelmezőszótárát (latin, görög, magyar, francia, német, angol, olasz, dán, svéd, orosz) „Lexicon minerologicum enneaglottum...”, valamint Ioan Bobb háromnyelvű (román, latin és magyar) „Dictionariu rumanesc, lateinesc si unguresc...” című művét (4–6. kép).

A francia Beudant 1822-ben megjelent mineorológiai³⁸ Kováts Mihály műve, a „Lexicon mineralogicum enneaglottum”³⁹ követi, számunkra rendkívül fontos ásványi, technológiai és elnevezésbeli magyarázatokkal. A könyvbe foglalt tíz nyelvű értelmező szótár kincsebánya és nagyon jól használható segítség a régi festészeti technikák és anyagok leírásának értelmezéséhez. A szótár nemcsak a régi szövegek értelmezéséhez nyújt segítséget, hanem támpontot adhat a különböző technikák, anyagok elterjedési útvonalaának, irányának felkutatásához is.

Koch Antal 1884–85-ben megjelent „Erdély ásványainak kritikai átnézete” c. munkája nagyrészt tartalmazza mind a régi, mind az új bányák, lelőhelyek ismertetését. Megemlítendő, hogy műve megjelenésének korában még használatban volt a bútorfestő asztalosok által kitermelt ásványfesték-lelőhelyek egy része⁴⁰.

A 19. századra vonatkozó, ásványi festékekkel kapcsolatos adatokra jó forrásnak bizonyulnak a Nagyszébenben kiadott statisztikai közlemények is⁴¹.

Néhány évtizeddel később, 1957-ben jelenik meg Bányai János könyve, „A Magyar Autonóm Tartomány Hasznosítható Ásványi Kincsei”, amelyben minden eddi-

ginél részletesebb teret, egy teljes fejezetet szentel a Székelyföldön fellelhető ásványi festékeknek.

Bányai munkáját követően jelentek meg Dr. Kós Károly vargyasi, valamint Kardalus János székelyföldi bútorfestést bemutató könyvei⁴², amelyek ugyancsak említést tesznek a bútorfestő-asztalosok által használt nyersanyagokról, illetve azok lelőhelyeiről, ám anélkül, hogy földrajzi elhelyezkedésüket pontosan közölnék.

A székelyföldi lelőhelyek, illetve az itt fellelhető pigment-alapanyagok feltérképezéséhez kiváló segítséget nyújthat a 2010-ben megjelent, Szakáll Sándor és Kristály Ferenc szerkesztette „Székelyföld ásványtana”⁴³. A hiánypótló kiadvány Herbich Ferenc 1878-ban megjelent „A Székelyföld földtani és őslénytani leírása”, valamint Bányai János 1957-ben kiadott könyve⁴⁴ óta az első, Székelyföld ásványainak szentelt kötet.

A pigment és ásványi-festék lelőhelyek leírása mind a geológiai/földrajzi, mind a néprajzi szakirodalomban megjelenik, de a teljesség igénye nélkül. A restauratori szakirodalom ugyan ismerteti a különböző pigmentek elkészítésének módját, vagy a minőségükre vonatkozó ajánlásokat, de legtöbbször nem közli azok lelőhelyét (gyakran a pigmentek megnevezésében találunk erre vonatkozó utalást, mint máramarosi fehér, vagy pl. „berggrün” azaz bányazöld). Mivel az ásványi nyersanyagok pigmentként való hasznosítása nem elsődleges célja a bányászatnak, a geológusok legtöbbször megelégednek annak megjegyzésével, hogy egy-egy ásvány, vagy nyersanyag festékként is felhasználható. A néprajzosok megemlítik, hogy a falu határában festékföldet bányásztak, vagy legfőképpen közlik a dűlőnevet, pontosabb helymeghatározás nélkül.

Tapasztalataink szerint, az azonosítás során több nehézséggel is szembesülhetünk. A bányák, lelőhelyek kimerülése, vagy gazdasági okokból való elhagyása megnehezítette a rájuk vonatkozó adatok, visszaemlékezések fennmaradását. A helynevek időbeni változása, a közösségek emlékezetéből való kiesése, valamint a határmódosítások, a terepviszonyok és a környezeti változások is megnehezítik a lelőhelyek azonosítását. Jó példa erre a csikmadarasi cinóberbánya, amelynek felkutatása Bányai János számára is nehézséget jelentett. A levéltári és irodalmi forrásokban már a 17. századtól felbukkanó „Sárigág”, „Sárogág”, „Sároság”, „Sárikák”, „Saroka” bányája névváltozatok mind ugyanazt a bányát jelölik. A 20. század elejére a fent említett nevek kivesztek a köztudatból, és helyüket, Bányai János feltételezése szerint a Bánya-patak vette át, amely elnevezést a patak teljes hosszára, annak minden oldalágára használják.

³⁷ Kopp, Johann Heinrich: Mineralogische Synonymik, oder alphabetische Uebersicht und Erklärung der deutschen, freanzösischen, englischen, italienischen und ungarischen oryktognostisch-orologischen Nomenklatur. Frankfurt am Main, 1810 bei Johann Christian Hermann.

³⁸ Voyage mineralogique et géologique en Hongrie, Paris, 1822.

³⁹ Vol. I-IV, Pest, 1822.

⁴⁰ Dr. Kós Károly: A vargyasi festett bútor. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972, valamint Kardalus János: A festett bútor. CJESH, Csíkszereda, 1982.

⁴¹ Benigni, J. H. von Mildenberg: Handbuch der Statistic und Geographie Siebenbürgen. Hermannstadt, 1837.

⁴² Dr. Kós Károly: A vargyasi festett bútor. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972. valamint Kardalus János: A festett bútor. CJESH, Csíkszereda, 1982.

⁴³ Szakáll Sándor és Kristály Ferenc (szerk.): Mineralogy of Székelyland, Eastern Transylvania, Romania. Typographic Printing House, Csíkszereda, 2010. p. 321.

⁴⁴ Bányai János: A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1957.

A fentiekben felsorolt szakirodalmi adatok, néprajzi gyűjtések, valamint terepbejárások során lehet megkísérelni az Erdélyben (is) használt festékföldek, pigmentek lelőhelyeinek azonosítását (7. kép). Majd ezt követően, vagy ezzel párhuzamosan a begyűjtött minták összehasonlítását a festett tárgyakon előforduló pigmentekkel.

IRODALOM

- AGRICOLA, Georgius: Bermannus avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról. In: A bányászat, kohászat és a földtan klasszikusai, VIII (Szerk.: Zsámboki László), Miskolc, Rudabánya, 1994
- AGRICOLA, Georgius: De Re Metallica Libri XII. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986
- B. NAGY Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970
- BOBB, Ioan: Dictionariu rumanesc, lateinesc si unguresc I-II. Kolozsvár, 1823
- BOÉR Hunor: Kiegészítések a Székelyföld leírásához. Sepsiszentgyörgy, 2004
- BOGDÁNYFY-PAULY Erik: Festő-technológia. In: Művészet, IX. Évfolyam, 1910. pp. 242–249.
- BOLTZ, Valentin: Illuminierbuch. Bálé, 1549. Réed. Benziger, Munich, 1913
- CENNINI, Cennino: Tratatul de pictură. Editura Meridiane, București, 1977
- CÎRCIUMARU, Marin: O peșteră cu pictură rupestră paleolitică descoperită pe Valea Someșului. In: Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică, Tomul 28, 1981. Editura Academiei RSR, p. 125.
- CSÓKOS VARGA Györgyi: Festékeskönyv. Glia, 2008
- DIONÜSZOSZ da Furná: Hermeneia tész zographikész technész. (Az ikonfestészet kézikönyve. In: Athanasia 9. Fordította Ivancsó István)
- DOMOKOS Levente: Date si culegeri legate de activitatea pictorialor-tamplari din Transilvania. Restaurarea a doua ladite de lemn pictate din colectia Muzeului Molnar Istvan din Cristuru Secuiesc. (Erdélyi festőasztalosokkal kapcsolatos források és adatgyűjtések. Két festett ládika restaurálása a székelykeresztúri Molnár István Múzeum gyűjteményéből). Coordonator stiintific: Conf. univ. Dr. Livia Bucsa, expert restaurator Drd. Olaru Ion Valeriu. Universitatea "Lucian Blaga" din Sibiu, Facultatea de Istorie si Patrimoniu "Nicolae Lupu", Specializarea Conservare-Restaurare. Sibiu, 2010
- ERNSZT András: Rétegződések. Múlt és jelen a festészetoktatásban. DLA értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar, Doktori Iskola, 2009
- ESMARK, Jens: Kurze beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Banat. Freiberg, 1798
- GAZDA József: Mindennek mestere. A falusi tudás könyve. Püske Kiadó, Budapest, 1993
- Dr. KOCH Sándor: A magyar ásványtan története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952
- KÓNYA Ádám: Sütő Béla virágai. In: Népi mesterek. Sepsiszentgyörgy, 1977
- KOPP, Johann Heinrich: Mineralogische Synonymik, oder alphabetische Uebersicht und Erklärung der deutschen, freanzösischen, englischen, italienischen und ungarischen oryktognostisch-orologischen Nomenklatur. Frankfurt am Main, 1810 bei Johann Christian Hermann
- KOVÁTS, Michael: Lexicon minerologicum enneaglotum. Pest, 1822
- MIHALCU, Mihail: Valori medievale românești. Editura Sport-Turism, București, 1984
- THEOPHILUS PRESBYTER: A különféle művességekről. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986
- PACHECO DEL RÍO, Francisco: Arte de la pintvra, sv antigvedad, y grandezas, 1649
- A gyintáros festékek készítése egy 1826-beli kéziratos könyv alapján. Közli Kovács Dénes múzeumigazgató. In: A Csiki Múzeum Közleményei, 1956. pp. 56–58.
- STAHL, Paul Henri: Arta populara romaneasca si arta oraseneasca. In: Studii si Cercetari de Istoria Artei. Seria Arta Plastica, Tomul 14. 1967/1. Editura Academiei RSR, p. 14.
- BÁRÓ RADVÁNSZKY Béla: Udvertartás és számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvertartása. Az Athenaeum R. Társulat bizománya, 1888
- SAJÓ István: Ásványi eredetű festékek Magyarország területén. In: A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, 74. kötet, 2008. pp. 39–47.
- VOINESCU, Teodora: Modele tradiționale și observații din realitate în pictura Muntenească a veacului al XVIII-lea: Caietul de modele al lui Radu Zugravul. In: Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică, Tomul 14. 1/1967. p. 57.
- ZSAKÓ Gyula: Egy XVIII századi torockói napló. In: Erdélyi Tudományos Füzetek, 177. szám. EME, 1944. p. 5.
- Compositiones ad tingenda musiva, pelles et alia, ad aurandum ferrum, ad mineralia, ad chrysographiam, ad glutina quaedam conficienda, aliaque artium documenta, ante annos nongentos scripta. http://it.wikipedia.org/wiki/Manoscritto_di_Lucca
- Dye recipes from the Mappae Clavicula. In: The American Philosophical Society, Volume 64, Part 4 <http://lisiere.free.fr/source/histoire.html> <http://www.elizabethancostume.net/dyes/index.html> (18.05.2010).

Domokos Levente

Restaurátor, egyetemi hallgató

Molnár István Múzeum

535400 Székelykeresztúr

Tel.: +40-266-242-580

E-mail: domokos_levente@yahoo.com